

dır: *Hulâşatü 'ilmi'l-vaz'*; *Tenbihü'l-mü'minîn li-me'hâsini'd-dîn*; *Sebîlü's-sa'âde*; *el-Cevâbü'l-münîf fi'r-reddi 'alâ müdde'it-tahrîf fi'l-Kitâbi's-şerîf* (Kahire 1331/1913); *Resâ'ilü's-selâm ve rusülü'l-İslâm* (Kahire, ts.); *Tefsîru lâ Yüs'el 'ammâ yef'al*; *er-Red 'alâ kitâbi'l-İslâm ve uşûli'l-ḥukm li-'Alî 'Abderrâzık*.

BİBLİYOGRAFYA :

Dicvî, *Maḳâlât ve fetâvâ*, Kahire 1401/1981, I-II; a.e., Hüseyinî Hâşim'in takdimi, I, 1-2, M. Zâhid Kevserî'nin tanıtım yazısı, I, 3-7, 8-10; Serkîs, *Mu'cem*, I, 867; Ziriklî, *el-A'lam* (Fethul-lah), VIII, 216-217; Ferec Süleyman Fuâd, *el-Kenzü's-şemîn li-'uzamâ'i'l-Miṣriyyîn*, Kahire 1917, I, 270; Zeki Mücâhid, *el-A'lamü's-şar'kiyye*, Kahire 1368-74, II, 192; Ahmed Muhammed el-Miknâsî, *Fihrisü'l-mü'ellifîn*, Tivân 1952, s. 326; M. Zâhid Kevserî, *Maḳâlât* (nşr. Râtib Hâkimî) [baskı yeri yok], 1388, s. 615-618.

SAFFET KÖSE

DIETERICI, Friedrich

(1821-1903)

İslâm felsefesi
ve Arap edebiyatı alanlarındaki
çalışmalarıyla tanınan
Alman şarkiyatçısı.

Berlin'de doğdu. Yüksek öğrenimini Berlin ve Halle üniversitelerinde tamamladı; özellikle Halle'deki çalışmalarını Doğu dilleri üzerinde yoğunlaştırdı. 1846 yılında Berlin Üniversitesi'nde doktora-sını verdi. 1847'de Doğu'ya yaptığı seyahat sırasında Mısır, Suriye, Filistin gibi İslâm ülkelerini gezdi; ilmî araştırma ve temaslarda bulundu. Daha sonra tekrar Berlin'e döndü; 1850 yılında doçent unvanıyla Berlin Üniversitesi'nde Arap dili öğretim üyeliğine tayin edildi. Bir müddet sonra da aynı üniversitede profesör oldu ve ölümüne kadar yürüttüğü bu görevi sırasında İslamiyat'la ilgili pek çok araştırma yaptı.

Eserleri. Munk, G. L. Flugel ve E. Renan gibi ilk önemli şarkiyatçılardan olan Dieterici, özellikle Arap edebiyatı ve İslâm felsefesi alanlarında kaleme aldığı eserleri, metin neşri ve tercümeleriyle İslamiyat üzerine daha sonraki yıllarda yapılacak çalışmalara yön vermiş, meslektaşlarına araştırma ve tartışma zemini hazırlamıştır. Eserlerinin başlıcaları şunlardır: 1. *Mutanabbi und Seifuddaula* (Leiden 1847). Ünlü Arap şairi Ebû't-Tayyib el-Mütenebbî'nin (ö. 354/965) Hamedânî emîri Seyfüddevle ile olan ilişkilerine dairdir. Eser özellikle Mütenebbî'nin

şairlerinin değerini, Arap şiiri içindeki yerini tesbit bakımından önemli görülmüş ve Mütenebbî ile ilgili araştırmalarda dikkate alınmaya layık bir çalışma olarak değerlendirilmiştir (Blachère, s. 455). Dieterici bu eserinde, Seâlibî'nin *Yetimetü'd-dehr*'indeki Mütenebbî'ye dair bölümü "Mütenebbî ve Seyfüddevle" başlığıyla iktibas etmiş, ayrıca şarkiyatçıların konuya ilişkin bazı görüş ve tesbitlerine de yer vermiştir. 2. *Mutanabbii carmina cum commentario Vahidii* (I-II, Berlin 1858-1861). Mütenebbî divanının Vahidî tarafından yapılan şerhle birlikte neşridir. Eser divanın ilk ilmî ve kaliteli neşri olması bakımından büyük önem taşır. Dieterici yazdığı giriş kısmında, Mütenebbî'yi itaatle bağımsızlık temayüllerini bir arada yaşamaya sevkeden şartları, şairin edebî çevresiyle ilişkilerini ve üslûbunun kaynaklarını incelemeye çalışmış, bu arada onu İslâm öncesi Arap şairlerinin başarısını tekrarlayan büyük şairlerin sonuncusu olarak göstermiştir (a.g.e., s. 456); 3. *Alfiyyah, carmen didacticum grammaticum et in Alfiyyam commentarius* (Leipzig 1851). İbn Mâlik'in *Elfiyye*'sinin Bahâeddin İbn Akıl şerhiyle birlikte neşridir. Dieterici daha sonra İbn Akıl'in şerhini Almanca'ya da çevirmiştir (Leipzig 1852).

Dieterici, uzun zaman ayırdığı ve "Aristo'nun teolojisi" diye andığı ünlü *Eşûlûc-yâ* ile ilgili olarak başlıca şu çalışmaları yapmıştır: 1. "Die Theologie des Aristoteles" (ZDMG, 1877, XXXI, 117-126). 2. "Sur les études philosophiques des Arabes au Xe siècle". 1878'de Floransa'da yapılan IV. Milletlerarası Müsteşrikler Kongresi'ne tebliğ olarak sunulmuş ve *Atti del 4. Congresso internazionale degli orientalisti*'de yayımlanmıştır (Roma 1877, III, 385-394). 3. "Über die sogenannte Theologie des Aristoteles bei den Arabern". 1881'de Berlin'de düzenlenen V. Milletlerarası Müsteşrikler Kongresi'ne sunulan bu tebliğ de *Verhandlungen des 5. Internationalen Orientalisten-Congresses*'de yayımlanmıştır (Berlin 1881, I, 3-12). 4. *Die Sogenannte Theologie des Aristoteles* (Leipzig 1882). *Eşûlûc-yâ*'nın üç yazma nüshasına dayanılarak (Abdurrahman Bedevî, *Eflâtûn'inde'l-'Arab*, s. 7) yapılan ilk neşri olup Dieterici tarafından bir yıl sonra yine aynı adla Almanca'ya çevrilmiştir (Leipzig 1883). Dieterici bu çalışmalarında *Eşûlûc-yâ*'nın gerçekte Aristo'ya ait olmayıp Plotin'in *Enneadlar*'ının IV, V ve VI. bölümlerinden ibaret olduğunu tesbit edememişse de

gerçekleştirdiği metin neşriyle eser üzerinde araştırmaların yoğunlaşmasına vesile olmuştur. Nitekim Valentin Rose bu neşrin hemen arkasından *Deutsche Literatur-Zeitung*'da yayımlanan (1883) bir yazısında *Eşûlûc-yâ*'nın Plotin'in *Enneadlar*'ı ile olan ilişkisini kesin biçimde ortaya koymuş, daha sonra da bu iki eser arasındaki münasebetle ilgili pek çok çalışma yapılmıştır (a.g.e., s. 6-37).

Dieterici, İhvân-ı Safâ ile *İhvân-ı Safâ Risâleleri* üzerine geniş ve o dönem için orijinal olan önemli çalışmalar yapmıştır. Otuz yıl kadar süren ve günümüzde de değerini koruyan bu çalışmalar genellikle metin neşri, tercüme ve giriş mahiyetindeki değerlendirme yazılarından meydana gelmektedir. 1. *Der Streit zwischen Mensch und Tier* (Berlin 1858). Bu çalışmaların ilkinin oluşturan eser, VIII. risâlede yer alan ve insanlarla hayvanlar arasındaki çekişmeyi anlatan bir masalın muhtasar tercümesidir. 2. *Die Propädeutik der Araber* (Leipzig 1865). I-VI. risâlelerin tercümesidir. 3. *Logik und Psychologie der Araber* (Leipzig 1868). VII-XIII. risâlelerin tercümesidir. 4. *Naturwissenschaft der Araber* (Leipzig 1875). XIV-XXI. risâlelerin tercümesidir. 5. *Anthropologie der Araber* (Leipzig 1871). XXII-XXX. risâlelerin tercümesidir. 6. *Die Lehre von der Weltseele bei der Araber* (Leipzig 1873). XXXI-XL. risâlelerin tercümesidir. Dieterici'nin bu çalışmaları genellikle serbest tercüme şeklinde olmakla birlikte orijinal metinlerdeki temel fikirlere uygunluğu bakımından güvenilir kabul edilmiştir (Tibawi, s. 31). Eserlere eklenen önsözlerde risâlelerin müellifleri, kaynakları ve İhvân-ı Safâ topluluğu hakkında bazı tartışmalara yer verilmiş, ayrıca tercümelerin bir kısmına açıklayıcı mahiyette notlar eklenmiştir. 7. *Die Philosophie der Araber* (I-II, Leipzig 1876-1879). İhvân-ı Safâ felsefesiyle ilgilidir. I. cildi "Makrokosmos", II. cildi "Mikrokosmos" başlığıyla yayımlanmıştır. Müellif bu çalışmasında *İhvân-ı Safâ Risâleleri* ile ilgili en önemli problemlerden biri olan telif tarihini araştırmış ve şair Mütenebbî'nin bazı beyitlerinin risâlelerde yer alması, Ebû Hayyân et-Tevhîdî'nin 350'de (961) İhvân-ı Safâ ile ilgili bir açıklama yapması gibi delillere dayanarak bunların 350-376 (961-986) yılları arasında yazılmış olduğunu ileri sürmüştür. 8. *Die Abhandlungen der Ichwan as-Safa in Austwahl* (Leipzig 1886). Kirk risâlenin orijinal metin-

deki sıralamaya riayet edilmeksizin kısıtlanarak yapılmış ilk metin neşridir.

Dieterici'nin başlıca çalışma alanlarından birini Fârâbî'nin eserleri oluşturmıştır. Öncülük ettiği bu alanda büyük ilgi gören ilk çalışması *Alfârâbî's philosophische Abhandlungen* adlı eseridir (Leiden 1890). *es-Şemeretü'l-marziyye fi ba'zi'r-risâlati'l-Fârâbiyye* başlığını da taşıyan neşir, Dieterici'nin önde gelen İslâm filozoflarından Kindî, Fârâbî, İhvân-ı Safâ topluluğu, İbn Sinâ ve Gazzâlî ile bunların felsefelerine dair kısa bilgiler veren, ayrıca Fârâbî hakkında yapılmış eski ve yeni çalışmalarla felsefesinin kaynaklarına dair yeni tesbitleri de tanıtan bir girişle birlikte Fârâbî'nin şu risâlelerini kapsamaktadır: *Kitâbü'l-Cem' beyne re'yeyi'l-hakîmeyn Eflâtûn el-İllâhî ve Aristotâlis, Fi Agrâzi'l-hakîm fi külli makâle mine'l-kitâbi'l-mersûm bi'l-hurûf, Makâle fi Ma'âni'l-'aql, Risâle fimâ yenbağî en yükaddem kabale te'allümi'l-felsefe, 'Uyûnü'l-mesâ'il, Risâletü Fuşûşî'l-hikem, Risâle fi cevâbi'l-mesâ'ili sü'ile 'anhâ, Fî mâ yeşihhu ve lâ yeşihhu min ahkâmî'n-nücûm, Kıt'atün min tercümeti'l-Fârâbî ve hiye me'hûzetün min Târîhi'l-hükemâ'. İlk defa Dieterici'nin neşri ve arkasından Almanca'ya yaptığı çevirileriyle (Leiden 1892) ilim âleminde tanınan ve geniş ilgi uyandıran bu risâlelerden "Fuşûşü'l-hikem" başlıklı olanı, Fârâbî'nin felsefî sistemine uymayan unsurları ihtiva etmesi sebebiyle filozofa nisbeti konusunda geniş tartışmalara yol açmış ve ilim adamları arasında bu risâlenin otantik olmadığı kanaati ağırlık kazanmıştır. Bunlardan araştırmacı Halil Cer bir tenkit yazısında yaptığı karşılaştırmalarla Dieterici'nin görüşünün aksine, gerek üslûbu gerekse felsefî karakteri bakımından *Fuşûşü'l-hikem*'i Fârâbî'ye mal etmenin mümkün olmadığını ortaya koymuş, bununla birlikte müellifinin Fârâbî okuluna mensup olabileceğine, ayrıca eserin İhvân-ı Safâ'nın risâlelerinden de unsurlar taşıdığına işaret etmiştir. Dieterici'nin bu neşri giriş bölümü çıkarılarak *el-Mecmû'* başlığıyla yeniden yayımlanmıştır (Kahire 1325). Dieterici daha sonra, British Museum (nr. 725/3) ve Oxford Kütüphanesi (nr. 120/3) nüshalarına dayanarak Fârâbî'nin *Ârâ'ü ehli'l-medîneti'l-fâzıla* adlı eserini *Alfarabi's Abhandlungen über den Musterstaat* başlığıyla yayımlamış (Leiden 1895), ardından da *Der Musterstaat von Alfarabi aus dem ara-**

bischen başlığıyla Almanca'ya çevirmiştir (Leiden 1900). Dieterici Fârâbî ile ilgili çalışmalarını, filozofun *es-Siyâsetü'l-medeniyye* adlı eserinin Almanca tercümesini hazırlamakla sürdürmüştür. Ancak ölümü sebebiyle sonuçlandıramadığı bu çalışma, vasiyeti uyarınca öğrencisi Paul Brönnle tarafından tamamlanarak Dieterici'nin hayatı ve ilmî çalışmalarına dair bir girişle birlikte *Die Staatsleitung al-Fârâbî's, Eine methaphysisch - ethische Studie* adıyla yayımlanmıştır (Leiden 1904).

BİBLİYOGRAFYA :

F. Dieterici, *Alfârâbî's philosophische Abhandlungen*, Leiden 1890, Giriş, s. I-XXIV; Müjgân Cumbur, *Fârâbî Bibliyografyası*, Ankara 1973, s. 2, 3, 4, 7, 16, 27, 28, 29-30, 36, 40, 50, 60-61; Abdurrahman Bedevî, *Eflâtûn 'inde'l-'Arab*, Küveyt 1977, s. 1-37; a.mlf., *Mevsû'atü'l-müsteşrikin*, s. 177-179; Necib el-Akîkî, *el-Müsteşrikin*, Kahire 1980, II, 374; R. Blachère, *Ebü't-Tayyib el-Mütenebbî* (trc. İbrâhim el-Keylânî), Dimaşk 1985, s. 455-456; S. Glazer, "The Alfîyya - Commentaries of Ibn Aqîl and Abû Hayyân", *MW*, XXXI (1941), s. 401; A. L. Tibawi, "İkhwan aş-Şafâ and Their Rasâ'il", *JQ*, II/1 (1951), s. 30-31; Halil Cer, "Fârâbî Fûsûsü'l-hikem'in Yazarı mıdır?" (trc. Kifayet Özyayın), *ÂCİFD*, XVIII (1970), s. 153-161; Abbas Hamdani, "The Arrangement of the Rasâ'il İkhwan al-Safa and the Problem of Interpolations", *JSS*, XXIX/1 (1984), s. 99-100; Y. Marquet, "İkhwan al-Safa", *DSB*, XV, 250; Şeyh İnâyetullah, "Dieterici", *UDMİ*, IX, 529.

MUSTAFA ÇAĞRICI

DIEZ, Ernst

(1878-1961)

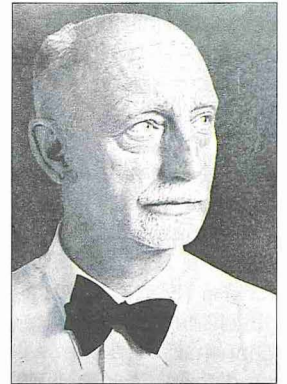
Avusturyalı Türk ve İslâm sanatları tarihçisi.

Avusturya'nın Lölling şehrinde dünyaya geldi. Graz ve Viyana üniversitelerinde sanat tarihi-arkeoloji öğrenimi gördü. 1902'de ünlü sanat tarihçileri J. Strzygowski ile W. Gurliitt'in huzurunda verdiği imtihanla doktor oldu. Tezinin konusu, XVI. yüzyılda Busbeke'nin İstanbul'da bir yahudi hekiminden satın alarak Viyana'da imparatorun kütüphanesine mal ettiği, çok değerli bir tıbbî bitkiler kitabı olan Dioskorides Pedanius'un (ö. m.s. I. yüzyıl) *Peri hyles iatrikes* (tıbbî malzemelere dair) adlı eserinin VI. yüzyıl başlarında istinsah edilmiş minyatürlü bir nüshası üzerine idi.

Diez, askerlik görevini tamamladıktan sonra inceleme ve araştırmalarda bulunmak üzere İstanbul ve Roma'ya gitti; 1903-1904 yıllarını bu iki sanat merkezinde geçirdi. 1905'te ülkesine döndü-

ğünde Viyana Sanat ve Sanayi Müzesi'nde gönüllü asistan olarak görev aldı; burada 1907 yılına kadar çalıştıktan sonra 1908'de Berlin Müzesi'ne geçerek Friedländer, von Bode ve Sarre gibi ünlü arkeolog ve sanat tarihçilerinin yanında asistanlık yaptı. O yıllarda İslâm sanatları üzerinde çalışan, bu konuda eserler telif eden ve 1895'te Anadolu'da dolaşarak Selçuklu yapılarını inceleyen ünlü arkeolog F. Sarre'nin teşvikiyle Doğu ve İslâm sanatları üzerinde çalışmaya karar verdi. 1911'de Berlin'den ayrılarak Viyana'ya döndü ve üniversitede kürsü başkanı olan Graz'daki eski hocası Strzygowski'nin yanında asistan kaldı. Diez'in burada İslâm sanatına daha da yaklaşmak için eline bir fırsat geçti. Görünüşte İran ve Afganistan'da coğrafya, jeoloji ve etnografya konularında araştırma yapmak, gerçekte ise Afganistan'da bazı temaslarda bulunarak İngilizler'in Hindistan'daki nüfuzunu kırmaya çalışmakla görevlendirilen teğmen O. von Niedermayer'in yanına, dolaşacağı yerlerdeki İslâm eserlerini tesbit etmek ve incelemek üzere Diez'in de katılması uygun görüldü. Rusya üzerinden İran'a giderek 1913 yılı Şubatında Esterâbâd'da von Niedermayer ile buluşan Diez, bu görevi sayesinde özellikle Râdkân, Meşhed, Horasan, Kişmer, Firûzâbâd ve İsfahan bölgelerinde ilmî çalışmalar yaptı. Daha sonra Basra körfezine inerek kısa bir süre kaldığı Bahreyn adası üzerinden Hindistan'a geçti.

I. Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine yurduna dönen Diez 1915'te yeniden askere alındı ve 1918'e kadar Avusturya ordusunda hizmet etti. Bu arada 1915 yılında İslâm sanatına dair ilk büyük kitabı, 1918'de de Horasan bölgesindeki Türk-İslâm eserleri üzerine kaleme aldığı eseri basıldı. Aynı yıl yine Viyana Üniversitesi'nde Strzygowski'nin önünde doçentlik imtihanını verdi; 1924 yılında da

Ernst Diez